

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

**رویارویی ایرانیان با آسیب‌های اجتماعی
در دوران فراز تمدن اسلامی
(با تأکید بر رویکرد خطابی)**

حمید فاضل قانع

۱۳۹۹-۱۴۰۰

انتشارات دانشگاه شاهد

مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا
دانشگاه شاهد

انته
مرکز پژوهش‌های
علوم انسانی اسلامی
صدرا

رویارویی ایرانیان با آسیب‌های اجتماعی در دوران فراز تمدن اسلامی (با تأکید بر رویکرد خطابی)

نویسنده: حمید فاضل قانع

ویراستار: حمیدرضا عرفانی فر

طراحی جلد: مهناز شاه علیزاده / صفحه‌آرا: اعظم یزدلی

چاپ اول: پاییز ۱۴۰۳

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۸۲۸۲-۰۷-۷

سرشناسه: فاضل قانع، حمید، ۱۳۵۳ -
عنوان و نام پدیدآور: رویارویی ایرانیان با آسیب‌های اجتماعی در دوران
فراز از تمدن اسلامی (با تأکید بر رویکرد خطابی) / حمید فاضل قانع؛
ویراستار حمیدرضا عرفانی فر.
مشخصات نشر: تهران: مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا،
انتشارات، ۱۴۰۲.

مشخصات ظاهری: ۲۲۱ص.

شابک: 7-07-8282-622-978

وضعیت فهرست نویسی: فیبا
یادداشت: کتاب حاضر با حمایت مالی دانشگاه شاهد، سازمان اوقاف و
امور خیریه و سازمان تبلیغات اسلامی منتشر شده است.

یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۰۱-۲۲۱.

موضوع: انحراف اجتماعی -- ایران / Iran -- Deviant behavior

ادبیات آموزنده فارسی -- تاریخ و نقد

Didactic literature, Persian -- History and criticism

Social ethics in literature / ادبیات در ادبیات

دانشگاه شاهد

سازمان اوقاف و امور خیریه

Islamic advertisement Organization / سازمان تبلیغات اسلامی

مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا. انتشارات

رده بندی کنگره: HMA۱۱

رده بندی دیویی: ۳۰۲/۵۴۲۰۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۹۵۳۲۸۱۵

نشانی: تهران، خیابان شهید مطهری،

خیابان میرعماد، پلاک ۲۳، طبقه سوم

تلفن مرکز پخش: ۹۶۶۵۷۸۰۱ و ۹۶۶۵۷۸۰۳

این کتاب با مشارکت مالی دانشگاه شاهد، سازمان اوقاف

و امور خیریه و سازمان تبلیغات اسلامی منتشر شده است.

حق چاپ برای ناشر محفوظ و نقل نوشته‌ها با ذکر منبع بلامانع است.

www.sccsr.ac.ir

فهرست مطالب

مقدمه	۹
فصل اول: کلیات	۱۳
بیان مسئله	۱۵
اهمیت پژوهش	۱۷
اهداف پژوهش	۱۸
پرسش‌های پژوهش	۱۹
پیشینه پژوهش	۲۰
مفاهیم کلیدی	۲۲
۱. آسیب‌های اجتماعی	۲۲
۲. دانش اجتماعی مسلمانان	۲۵
۳. رویکرد خطابی	۲۶
روش پژوهش	۲۹
فصل دوم: ظرفیت‌سنجی رویکرد خطابی	۳۳
سویه‌های رویکرد خطابی	۳۶
۱. اندرزنامه	۳۷
۲. شریعت‌نامه	۴۳
۳. سیاست‌نامه	۴۶
۴. فتوت‌نامه	۴۹
۵. مقامه	۵۷

ویژگی‌های رویکرد خطابی	۶۰
۱. اخلاق‌گرایی	۶۰
۲. آگاهی‌بخشی	۶۱
۳. بهره‌گیری از روش اقناعی	۶۲
۴. گستردگی و گوناگونی مخاطب	۶۴
اندیشمندان شاخص رویکرد خطابی	۶۴
۱. بدیع‌الزمان	۶۴
۲. عنصرالمعالی	۶۶
۳. نظام‌الملک	۶۸
۴. سعدی	۶۹
آثار و متون برتر رویکرد خطابی	۷۲
۱. مقامات بدیع‌الزمان	۷۲
الف) معرفی فرهنگ، خرده‌فرهنگ‌ها و طبقه‌های اجتماعی	۷۴
ب) فقر و پریشانی اقتصادی	۷۷
ج) تضاد طبقاتی	۷۷
د) نادانی و خرافه‌گرایی	۸۱
هـ) رویکرد انتقادی	۸۱
۲. قابوس‌نامه	۸۲
۳. سیر الملوک	۸۵
۴. گلستان	۸۹
جمع‌بندی فصل دوم	۹۵
فصل سوم: راهبردهای رویارویی با آسیب‌های اجتماعی	۹۷
راهبرد نخست: واقع‌نگری در رویارویی با آسیب‌های اجتماعی	۱۰۰

فهرست مطالب ♦ ۷

مسئله اول: گسترش فقر	۱۰۴
مسئله دوم: اختلاف طبقاتی	۱۰۸
مسئله سوم: تضعیف سرمایه اجتماعی	۱۱۲
راهبرد دوم: ترسیم چشم انداز قابل دستیابی از جامعه مطلوب	۱۱۸
۱. توجه به لایه‌های سه‌گانه فرهنگ در سبک زندگی	۱۲۱
۲. تمرکز بر ظرفیت‌های فرهنگی جامعه	۱۲۷
۳. پرهیز از غلبه منفعت‌طلبی بر مصلحت‌اندیشی در هدایت اجتماعی	۱۳۲
۴. هدایت مردم به سوی زندگی اخلاقی خودخواسته	۱۳۴
۵. پرهیز از نگرش حداکثری به اخلاقی شدن افراد	۱۳۵
راهبرد سوم: بهبود جامعه‌پذیری و نهادینه‌سازی شبکه اجتماعی	۱۳۹
۱. گزینش بخردانه گروه‌های مرجع	۱۴۰
۲. بسیج کنش‌های فردی در راستای مصالح جمعی	۱۴۵
راهبرد چهارم: برجسته‌سازی بن‌مایه‌های اصیل فرهنگی در سبک زندگی	۱۴۸
۱. دادگری	۱۴۸
۲. یاری‌گری	۱۵۴
۳. تلاش‌گری	۱۶۲
۴. خانواده‌گرایی	۱۷۱
۵. میانه‌روی	۱۷۵
۶. دانش‌اندوزی و خردورزی	۱۷۹
۷. قناعت	۱۸۲
فصل چهارم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری	۱۸۹
فهرست منابع	۲۰۱

مقدمه

رشد فزاینده آسیب‌های اجتماعی در پی تحولات شتابان فرهنگی، یکی از مسائل مهم جامعه‌امروزی است. گسترش آسیب‌هایی مانند طلاق، اعتیاد، مفاسد اخلاقی و حاشیه‌نشینی، همان‌گونه که در سراسر جهان مشاهده می‌شود، جامعه اسلامی ما را نیز به شدت تهدید می‌کند. این وضعیت در حالی رخ می‌دهد که جامعه مسلمان ما تلاش و تکاپوی فراوانی را برای قرار گرفتن در فرآیند شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی آغاز کرده است؛ در این حالت، فرهنگ اسلامی جامعه اقتضا می‌کند که در کنار توجه ویژه به پیشرفت در فناوری و رشد اقتصادی، تلاش دوچندانی را برای مبارزه با انواع آسیب‌های اجتماعی آغاز کنیم.

هر جامعه انسانی برای هنجاری کردن رفتار کنشگران اجتماعی و برای پیشگیری از بروز آسیب‌های رفتاری، تلاش‌های فکری و عملی بسیاری انجام می‌دهد؛ اما نوع مواجهه جوامع گوناگون با آسیب‌های اجتماعی، به نوع نگرش این جوامع درباره علت و خاستگاه آسیب‌ها وابسته است؛ به همین ترتیب، راه‌کارهای متفاوتی را برای اصلاح و بهبود در پیش می‌گیرند. براین اساس در جامعه‌ای که فرهنگ آن ریشه در آموزه‌های دینی و اسلامی دارد، می‌بایست بر ترویج و نهادینه‌سازی آن دسته از بنیان‌های دینی که هنجارهای اجتماعی را در جامعه مسلمان تعریف می‌کند، متمرکز شد. برای این منظور ما نباید از نقطه صفر آغاز کنیم؛ زیرا جامعه مسلمان در گذشته تاریخی خود شاهد ظهور اندیشمندان بزرگی بوده است که با

ژرف‌اندیشی در آموزه‌های اجتماعی اسلام، توانسته‌اند با کنترل آسیب‌ها در جامعه، سبکی از زندگی را ترویج کنند که مسلمانان را برای چندین سده بر فراز قله پیشرفت و ترقی و تمدن جهانی بنشانند. گسترش چنین نگاهی در فرهنگ اسلامی موجب شد تا برای سده‌های طولانی، شالوده‌دانش‌ها در جامعه اسلامی بر آن استوار شود.

نگاهی دوباره به گذشته تاریخی جامعه مسلمان و بازخوانی روش‌ها و الگوهای کارآمد مسلمانان در دوره فراز تمدنی، می‌تواند سرخ مناسبی برای آگاهی از دلایل کامیابی مسلمانان در شکل‌دادن جامعه‌ای پیشرفته و متمدن باشد که انواع آسیب‌های اجتماعی در آن به خوبی کنترل شده بود. روشن است که اگر جامعه‌ای در انواع آسیب‌ها و مشکلات اجتماعی غوطه‌ور باشد از ره‌پویی در مسیر فراز تمدنی باز می‌ماند. پس درخشش جامعه مسلمان در دوران فراز تمدنی، خود گواه آن است که مسلمانان در آن دوره به شایستگی از عهده کنترل آسیب‌ها در جامعه برآمده‌اند و با تکیه بر دانش اجتماعی خود، از شیوه‌های کارآمدی برای شناسایی زمینه‌های شکل‌گیری انواع آسیب‌ها و کنترل بهینه آنها بهره گرفته‌اند.

آشنایی با روش‌ها و الگوهای جامعه مسلمان برای کنترل انواع آسیب‌های اجتماعی در دوران فراز تمدنی، نیازمند جزءنگری رویدادها است که در تاریخ اجتماعی یا جامعه‌شناسی تاریخی، مورد توجه قرار می‌گیرد. در این رویکرد از راه تحلیل لایه‌های زیرین تحولات اجتماعی می‌توان به تأثیر بینش، گرایش و کنش مردم در تحقق رخدادها دست یافت و با مطالعه فرآیند و برآیند کنش آدمیان در بازه زمانی مشخص، دگرگونی‌های جامعه و تحولات سبک زندگی را در گذر تاریخ بررسی کرد. این رویکرد، نگاهی اجتماعی به تاریخ دارد، نقش مردم و گروه‌های اجتماعی را برجسته‌تر می‌بیند و زندگی روزمره و سبک زندگی مردم را مورد توجه قرار می‌دهد.

پژوهش حاضر با چنین نگاهی، تحولات اجتماعی مسلمانان در دوران فراز تمدنی را با مراجعه به آثار مکتوب برجای مانده از آن روزگار، مورد توجه قرار می‌دهد. روشن است که از میان انبوه این آثار، به دنبال آن دسته از تراث اسلامی هستیم که دانش اجتماعی مسلمانان را به گونه‌ای روشن‌تر بازنمایی کند و رویکرد اجتماعی پررنگ‌تری در پردازش مسائل جامعه مسلمان داشته باشد. البته دانش اجتماعی مسلمانان نیز در رویکردهای گوناگون و متکثری اشرا ب گردیده و به نظر می‌رسد که از میان آن‌ها، «رویکرد خطابی» بازدهی بیشتری را در راستای اهداف این پژوهش دارد و بهترین داده‌ها را برای این منظور در اختیار ما قرار می‌دهد. بر این اساس، متون برگزیده از رویکرد خطابی به گونه‌ای بررسی می‌شود که در مسیر فهم تجارب فرهنگی و اجتماعی، نقبی از گذشته به زمان حال بزند و راهنمای فهم زندگی امروزی در جامعه مسلمان باشد.

بدین ترتیب، با توصیف سبک زندگی پیشینیان، می‌توان چگونگی و عوامل تحول در زندگی آنها را بررسی کرد. در واقع، چنین هدفی «به دنبال ملاقات با اذهان اجداد ما و البته خود ما است؛ زیرا که ما در تداوم آنان هستیم» (کازرلا، ص ۲۵). از این منظر، تاریخ اجتماعی به وجه دیگری از حقایق زندگی، یعنی قلمرو روحی، روانی، فکری و فرهنگی یک جامعه ورود می‌کند که البته چنین میدانی، وسیع است و می‌تواند شامل عقاید و باورها و اجزای زندگی فردی و اجتماعی و بلکه تمام اسباب و عوامل کنش‌های فردی و اجتماعی باشد (بابلین، ۱۳۸۹، ص ۲۳).

ادعای مذکور به این دلیل طرح می‌شود که بررسی آثار پدیدآمده در رویکرد خطابی، ما را با اندیشمندانی آشنا می‌کند که خردورزان و تحول‌آفرینان روزگار خویش و یا پاسدار و تثبیت‌کننده اوضاع اجتماعی در آن روزگار بوده‌اند. مطالعه این آثار، علل رکود و سکون جامعه یا بسترهای

تحولات فرهنگی و دگرگونی یک جامعه را آشکار می‌کند. چنین یافته‌ای می‌تواند برای جوامع این روزگار بسیار پندآموز و پندآمیز باشد. نقش‌آفرینی عنصر آگاهی در کنش‌های انسانی و پذیرش تکرارپذیری رویدادها ما را نیازمند این توجه می‌کند. در این چهارچوب، پژوهش حاضر تلاش می‌کند تا با تمرکز بر رویکرد خطابی، دیدگاه‌های اندیشمندان و متون شاخص در این رویکرد درباره شیوه‌های مواجهه با آسیب‌های اجتماعی و الگوهای کنترل این آسیب‌ها را بازخوانی و بازتابی کند.